

بررسی امکانات تکریمی در «منشآت» قائم‌مقام فراهانی

یوسف آرام*^۱، مرضیه کوثری^۲

۱. استادیار، گروه زبان‌شناسی، دانشگاه بوعلی‌سینا

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه زبان‌شناسی، دانشگاه بوعلی‌سینا

پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۸

دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۱

Study of Honorifics in Ghaem Magham Farahani's Monshi'at

Yousef Aram*¹, Marzieh Kosari²

1. Assistant Professor, Department of Linguistics, Bu-Ali Sina University

2. M.A. in Linguistics, Bu-Ali Sina University

Received: 2020/08/01

Accepted: 2020/11/08

Abstract

The term 'honorifics' refers to special linguistic forms that are used to signify deference toward the nominal referent or the addressee. The main motive of this research is to identify various types of honorifics during Qajar era based on Ghaem Magham Farahani's Monshi'at. The research data included 2221 honorific forms extracted from the above mentioned corpus. The theoretical framework used in this study was the honorifics classification proposed by Shibatani (2006). He classified honorifics into four classes: referent honorifics, addressee honorifics, avoidance languages and beautification. In order to find out the frequency of the honorifics, the data in different qualitative analysis have been analyzed qualitatively. The findings showed that referent honorifics are more frequent in the corpus and no particles, prefixes and suffixes are found in the corpus as referent honorific. Moreover, the findings displayed that in addition to categories discussed earlier, we can also add adjectival honorifics and praying phrases to honorifics categories. Furthermore, the results demonstrated that social status, power and formality were effective in using honorifics in the Qajar era.

Keywords: Politeness, Honorifics, Referent Honorifics, Addressee honorifics, Avoidance Language, Beautification, Ghaem Magham Farahani's Monshaat, Sociolinguistics.

چکیده

امکانات تکریمی صورت‌های زبانی خاص هستند که برای ابراز ادب به مصداق‌های اسمی یا مخاطبان رمزگذاری شده‌اند. بررسی انواع امکانات تکریمی در منشآت قائم‌مقام فراهانی (۱۳۸۶) در دوره قاجار انگیزه اصلی تدوین این پژوهش قرار گرفته است. پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی و از نوع پیکره بنیاد می‌باشد. داده‌های پژوهش مشتمل بر ۲۲۲۱ واژه تکریمی است که از پیکره پژوهش استخراج شده‌اند. این داده‌ها بر اساس الگوی شیباتانی (۲۰۰۶) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. بر اساس این چارچوب نظری، امکانات تکریمی به چهار دسته تقسیم می‌شوند که عبارتند از «تکریمی‌های ارجاعی»، «تکریمی‌های مخاطب»، «زبان‌های اجتنابی» و «زیباسازی». بر اساس یافته‌های این پژوهش، مشخص گردید که تکریمی‌های ارجاعی در پیکره مورد نظر از بسامد بیشتری برخوردارند و تکریمی‌های مخاطب که ناظر بر استفاده از ادات، پیشوند و پسوند می‌باشد، در پیکره پژوهش یافت نشد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که علاوه بر طبقه‌بندی شیباتانی (۲۰۰۶)، تکریمی‌های توصیفی و دعایی را نیز می‌توان در زمره دیگر امکانات تکریمی‌های ارجاعی زبان فارسی قرار داد. همچنین، در این پژوهش مشخص گردید که موقعیت اجتماعی، قدرت و رسمیت در استفاده از امکانات تکریمی در دوره قاجار تأثیرگذار بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: ادب، امکانات تکریمی، امکانات تکریمی ارجاعی، امکانات تکریمی مخاطب، زبان اجتنابی، زیباسازی، منشآت قائم‌مقام فراهانی، زبان‌شناسی اجتماعی.

مقدمه

شناخت این که افراد چگونه با یکدیگر تعامل داشته باشند، به نحوی که باعث تهدید وجهه^۱ اشخاص نشود، موضوع مهمی است که مورد توجه برخی از پژوهشگران قرار گرفته است. استفاده از صورت‌های مؤدبانه باعث ایجاد رابطه درست بین افراد می‌شود. تعاریف متفاوتی از ادب^۲ توسط پژوهشگران ارائه شده است. برخی ادب را رفتاری می‌دانند که در جامعه قابل قبول باشد. براون و لوینسون^۳ (۱۹۸۷: ۹۷) ادب را یک پدیده جهانی می‌دانند که در همه جوامع مورد استفاده قرار می‌گیرد و تنها مخصوص یک زبان نیست. تفاوتی که از این نظر در زبان‌ها وجود دارد، در میزان شدت و ضعف یا بسامد حضور شیوه‌های ابراز ادب در آن‌ها است. به عنوان مثال، در نظر بسیاری از ژاپنی‌ها، زبان انگلیسی زبانی «خشن» و حتی «عاری از ادب» جلوه می‌کند. آنها همچنین ادب را وسیله‌ای برای حفظ وجهه تلقی می‌کنند. بنابراین، به کار بردن ادب کلامی و غیر کلامی از میزان تهدید وجهه می‌کاهد. وجهه در واقع تصویری است که فرد از خود یا جایگاه خود در رابطه با دیگران دارد. در تعاملات روزانه، انتظار می‌رود این تصویر به رسمیت شناخته و حفظ شود. این انتظارات نیازهای وجهه‌ای هستند که براون و لوینسون آنها را به دو دسته وجهه مثبت و منفی تقسیم می‌کنند.

اهتمام به وجهه منفی دیگران از طریق حفظ استقلال، آزاد بودن در عمل و عدم تحمیل از طرف دیگران قابل دستیابی است. در مقابل، حفظ وجهه مثبت یعنی اهمیت دادن به این مسائل که فرد نیاز دارد با او همچون عضوی از جامعه یا خودی رفتار شود. وجهه مثبت و وجهه منفی به ادب مثبت و ادب منفی ختم می‌شود. ادب منفی^۴ ناظر بر نیاز انسان در آزاد بودن عمل و عدم اجبار در رفتار است که آن را رفتار مؤدبانه می‌نامند. ادب مثبت^۵ نیز رفتار خودمانی محسوب می‌شود (براون و لوینسون، ۱۹۷۸: ۶۲).

ادب منفی متداول‌ترین روش زبانی برای حفظ وجهه است. بنابراین، استفاده از امکانات تکریمی^۶ نوعی ادب منفی است که باعث حفظ وجهه یا حیثیت شنونده و گوینده می‌شود. بر همین اساس، به منظور رعایت ادب کلامی و غیر کلامی، می‌توان از امکانات تکریمی استفاده کرد. شیباتنی

(۲۰۰۶: ۳۸۱) امکانات تکریمی را صورت‌های خاص زبانی می‌داند که برای نشان دادن احترام به مصداق‌های اسمی و یا مخاطب استفاده می‌شوند. به عقیده وی، نظام تکریمی‌ها بخشی از ابعاد ادب در کاربرد زبان را تشکیل می‌دهد. براون^۷ (۲۰۱۱: ۱۹) تکریمی‌ها را وسیله‌ای برای نشان دادن موقعیت مخاطب، شخص ارجاع دهنده می‌داند. با استفاده از امکانات تکریمی، هویت اجتماعی اشخاص و رابطه اجتماعی آنها مشخص می‌شود.

به بیان فنی‌تر، عبارات تکریمی جایگاه اجتماعی بالاتر را رمزگزاری می‌کنند. این تمایز در زبان فرانسوی در انتخاب بین «tu» (به معنی "تو") یا «vous» (به معنی "شما") و در آلمانی در انتخاب «sie» (به معنی "شما") یا «du» (به معنی "تو") وجود دارد (باسمن، ۲۰۰۶: ۹۱۶). هر زبان راه‌هایی برای ابراز ادب دارد. اما فقط زبان‌های خاصی امکانات تکریمی پیشرفته دارند. این زبان‌ها شامل زبان‌های آسیایی، ژاپنی، کره‌ای، تبت، جاوه‌ای^۸ و تایلندی می‌باشند (شیباتنی، ۲۰۰۶: ۳۸۱).

در این پژوهش که از نظر روش‌شناسی، از نوع توصیفی-تحلیلی و پیکره‌بنیاد می‌باشد، شیوه‌های ابراز ادب در دوره قاجار که در منشآت قائم‌مقام فراهانی تجلی یافته‌اند، و انواع امکانات تکریمی بر اساس تقسیم‌بندی شیباتنی (۲۰۰۶) بررسی می‌شود. علاوه بر بررسی و تحلیل کیفی امکانات تکریمی به کار رفته در منشآت قائم‌مقام فراهانی، همچنین تلاش بر این است مشخص شود که کدام یک از امکانات مطرح در مقولات چهارگانه شیباتنی (۲۰۰۶) در آن دوره بسامد بیشتری داشته‌اند.

مروری بر مطالعات پیشین

بر اساس بررسی‌های نگارندگان، مطالعات مرتبط با حوزه امکانات تکریمی در زبان فارسی از گستردگی چندانی برخوردار نیست. با این حال، در دهه‌های اخیر، در زبان انگلیسی مطالعات نسبتاً مفصلاً در این زمینه انجام گرفته است. در زیر به نمونه‌هایی از آنها می‌پردازیم.

براون و گیلمن^۹ (۱۹۶۰) با استفاده از شیوه‌های متفاوت، کاربرد ضمیر خطاب دوم شخص را در زبان‌های فرانسوی، آلمانی، ایتالیایی و اسپانیایی بررسی کرده‌اند. آنها

1. Face threatened
2. politeness
3. Brown & Levinson
4. Negative face
5. positive face
6. Honorifics

7. Brown
8. Bussman
9. Javanese
10. Brown & Gilman

الگوی شیباتنی (۲۰۰۶) برای تحلیل بهره می‌جوید و از بین چهار دسته تکریمی‌ها که شیباتنی (۲۰۰۶) بر اساس زبان ژاپنی ارئه داده است، تنها به تکریمی‌های ارجاعی در فارسی نو پرداخته است. نویسنده «تکریمی‌های صفتی» را به تقسیم بندی شیباتنی (۲۰۰۶) اضافه کرده است.

انواع امکان‌ات تکریمی

به منظور رعایت ادب کلامی و غیر کلامی، می‌توان از امکان‌ات تکریمی استفاده کرد. شیباتنی (۲۰۰۶: ۴۲۴۲) امکان‌ات تکریمی را صورتهای خاص زبانی می‌داند که برای نشان دادن احترام به مصداق‌های اسمی و یا مخاطب استفاده می‌شوند. به عقیده وی، امکان‌ات تکریمی بخشی از ابعاد ادب در کاربرد زبان را تشکیل می‌دهند. یکی از دسته‌بندی‌هایی که در مورد امکان‌ات تکریمی می‌توان نام برد، متعلق به شیباتنی (۲۰۰۶: ۴۲۴۳) است. وی (همان) بر اساس زبان ژاپنی، امکان‌ات تکریمی را به چهار دسته تقسیم می‌کند که عبارتند از:

۱- تکریمی‌های ارجاعی^۲

الف- القاب^۳

ب- ضمائر

ج- تکریمی‌های اسمی

د- تکریمی‌های فاعلی

ه- صورتهای فروتنانه^۴

۲- تکریمی‌های مخاطب^۵

۳- زبان‌های اجتنابی^۶

۴- زیباسازی^۷

در این پژوهش، برآنیم ضمن توصیف تقسیمات چهارگانه شیباتنی (۲۰۰۶)، این گونه تقسیمات را در منشآت قائم‌مقام فراهانی بررسی کنیم.

انواع امکان‌ات تکریمی در منشآت قائم‌مقام

فراهانی

انواع امکان‌ات تکریمی بر اساس دیدگاه نظری شیباتنی (۲۰۰۶)، به شرح زیر تقسیم شده‌اند:

2. Referent Honorifics
3. Titles
4. Humbling Forms
5. Addressee Honorifics
6. Avoidance Languages
7. Beautification

قدرت و همدلی را به‌عنوان دو عامل تعیین کننده فاصله اجتماعی و فاصله روانشناختی مطرح می‌کنند. آنها به این نتیجه رسیدند که استفاده از ضمیر توسط مشخصه‌های معنایی قدرت و همدلی تعیین می‌شود. مشخصه قدرت دوسویه نیست، یعنی دو فرد نمی‌توانند به‌طور هم‌زمان بر یکدیگر در یک حوزه قدرت داشته باشند. واتس^۱ (۲۰۰۳) در کتابی تحت عنوان "ادب" به بررسی ادب زبانی به عنوان یک اصطلاح فنی می‌پردازد. واتس در مورد ادب معتقد است که در نخستین گام باید بین ادب مرتبه یک و مرتبه دو تفاوت قائل شد. ادب مرتبه یک شامل رفتارهای مؤدبانه یک فرهنگ یا یک جمعیت است و بنابراین ملاک آن تلقی افراد همین جمعیت از رفتار ملموس و واقعی در یک موقعیت خاص است. در مقابل آن، واتس ادب مرتبه دو را در مقام یک مفهوم علمی تعریف کرده است. او همچنین به صراحت به بررسی رابطه بین قدرت و ادب می‌پردازد.

همان‌طور که ذکر شد، پژوهش‌های انجام شده در زبان فارسی بسیار محدود است. کشاورز (۱۹۸۸/۱۳۶۷) در مقاله جامعی به زبان انگلیسی به بررسی شیوه خطاب به عناوین و القاب احترام‌آمیز در زبان فارسی پرداخته است. او به این نتیجه رسید که در موقعیت‌های غیر رسمی و خودمانی، سن مهم‌تر از جنسیت و طبقه اجتماعی است و در شرایط رسمی، جنسیت شکل خطاب را تعیین می‌کند. احمدخانی (۱۳۹۳) عبارات خطاب در فارسی گفتاری محاوره‌ای را مورد بررسی قرار داده است. سوال اصلی این تحقیق آن است که آیا عبارات خطاب در بین افراد یکی است یا با هم متفاوت است؟ در پایان به این نتیجه می‌رسد که استفاده از عبارات عناوین (القاب)، اسامی مذهبی، اصطلاحات شغلی، اصطلاحات روابط خویشاوندی، اصطلاحات احترام‌آمیز و رسمی، اصطلاحات صمیمانه و خودمانی، ضمائر شخصی، عبارات توصیفی و اصطلاحات صفر در سطوح مختلف با بسامد و اهمیت متفاوت تحت تأثیر عوامل اجتماعی و فرهنگی، همچون جنسیت، جایگاه، سن، رابطه تعاملی و عوامل کاربردشناسی قرار دارد. غضنفری (۱۳۸۷) زبان مؤدبانه بیهقی را از دیدگاه «نظریه ادب» از چند زاویه مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. نغزگوی کهن (۱۳۹۵) امکان‌ات تکریمی ارجاعی را بر اساس الگوی شیباتنی (۲۰۰۶) در فارسی نو مورد بررسی قرار داده است. وی در مقاله خود از

1. Watts

تکریمی‌های ارجاعی

تکریمی‌های ارجاعی که بیشترین صورت دستوری تکریمی‌ها محسوب می‌شوند، برای نشان دادن احترام به ارجاعات اسمی است، به کار می‌روند (شیبانی، ۲۰۰۶: ۳۸۱). مطالعات تاریخی نظام تکریمی‌ها در ژاپن نشان می‌دهد که تکریمی‌های ارجاعی بیشترین شکل اصلی از تکریمی‌ها هستند.

الف. القاب: رایج‌ترین تکریمی‌های ارجاعی، القاب می‌باشند که همراه اسم استفاده می‌شوند (شیبانی، ۲۰۰۶: ۳۸۱). به‌عنوان مثال، عنوان «Mr» به معنی «آقا» در زبان انگلیسی و «heir» به همین معنی در زبان آلمانی، القاب خوشاوندی و شغلی نظیر «عمه، عمو، دکتر، استاد» و یا درجه‌های نظامی و تجاری به منظور تکریم افراد مورد استفاده قرار می‌گیرند. این القاب ناظر بر نقش‌های اجتماعی بالاتر هستند.

القاب هم بعد از اسم و هم قبل از اسم رایج بوده است. القابی که به مقامات دولتی و ممتاز داده می‌شد، القابی نظیر شجاع‌السلطنه، فخرالدوله، تاج‌الدوله، قوام‌الدوله و قوام‌السلطنه بودند. نمونه‌های زیر از این جمله‌اند:

۱- «ثانی آنکه با وضعی که حضرت ولیعهد به نواب شجاع‌السلطنه و فخرالدوله اظهار موافقت می‌فرمایند، نمی‌سازد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۶: ۱۷۵).

القاب و عناوین شغلی و مذهبی نظیر «مهندس، دکتر، سرهنگ، حاجی، و کربلایی» نیز در آن دوره کاربرد داشته است:

۲- «میرزا جعفر مهندس در بدایت جوانی حسب‌الاشاره به تحصیل مهندسی و ریاضی و تکمیل آداب نظام به مملکت انگلیس مأمور شد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۱۶).

۳- «اگر صحبت ارباب کمال را طالب باشید، مثل جناب حاجی فاضلی و حاجی عبدالرزاق بیک ادیب کاملی در آن شهر است» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۱۶).

۴- «و دیگر در باب معاون و سیتک‌خان از قراری که آن عالیجاه صلاح دیده از دکتر کارمیک خواهیم پرسید و با سیتک‌خان گفتگو خواهیم فرمود» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۹۴).

۵- «صاحب، قیله‌گاہا، رقیم‌جات کریمه در اسعد اوقات رسید و کاغذی که در باب طغیان سربازان لازم بود، به سرهنگ نوشته شد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۶۰).

۶- «هر چند میرزا علی نقی فراهانی باشد، یا میرزا محمد

تقی آذربایجانی، یا کربلایی محمد تقی ابن کربلایی محمد قربان، که در مسکو و پترزبورگ از کرسی‌نشینان است» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۳۰).

همچنین، از القابی که بعد از اسم مرسوم بوده‌اند، می‌توان «آقا، میرزا، پاشا، و خان، و باشی» را نام برد: ۷- «نارضایتی ضدین که عبدالله پاشا و محمود پاشا باشند، عذر قرار می‌دهم و اول وهله چون قاسم آقا همه جا نیک‌گویی نکرده، از این سیاق‌ها حرف خواهیم زد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۳۵۲).

۸- «عمده آنها عالیجاه مخدوم معظم کامکار کشیکچی باشی دام مجده عالی است» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۴۵).

همچنین، عناوینی قبل از اسم نیز مانند «جناب، آقا، حضرت، و عالیجاه» به کار برده شده است:

۹- «این جا مذکور و مشهور است که عالیجاه محمد صادق خان را از فارس یا عراق بر این داشته‌اند که آن جا بر خلاف عقیده التفات قدیم باشد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۷).

شاه نیز دارای القاب متفاوتی بوده است؛ از جمله این القاب می‌توان به «شاهنشاه، قیله عالم، و خداوندگار» اشاره کرد:

۱۰- «فرصت نیست که تفضیلی در جواب مطالب مرقومه خداوندگار داده شود» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۵۰).

بنابر بررسی‌های انجام شده در این پژوهش، در منشآت تعداد ۹۱۶ مورد مربوط به القاب و عناوین احترام‌آمیز به کار رفته است و از بین امکانات تکریمی از لحاظ کمی ۴۱٪ به القاب و عناوین احترام‌آمیز اختصاص دارد.

ب. ضمائر: استفاده از امکانات تکریمی به صورت‌های متفاوت صورت می‌گیرد. افزودن پسوند و استفاده از ادات از آن جمله‌اند. در بسیاری از فرهنگ‌ها و سنت‌ها، برای این که مستقیماً چیزی را بیان نکنند، از رمزگذاری خاصی برای جلوگیری از تهدید وجهه شخص استفاده می‌کنند. از آن جمله، روش "تمرکززدایی از هویت عامل" موجب جلوگیری از تهدید وجهه می‌شود (نغزگوی کهن، ۱۳۹۵: ۵۹). این روش را (شیبانی، ۲۰۰۶: ۴۲۴۲) ارجاع غیرمستقیم نامگذاری کرده است. این روش‌ها عبارت‌اند از:

۱. استفاده از اسم مکان به جای ضمیر
۲. تبدیل شخص
۳. تبدیل شمار
۴. تبدیل نشانه حالت

۵. استفاده از ساخت مجهول

۶. بیان غیرمستقیم.

با توجه به امکاناتی که شیباتنی (۲۰۰۶: ۴۲۴۲) برای ارجاع غیرمستقیم به کار برده است، سه مورد اول در مبحث ضمایر و مطابقت فارسی جای دارد، و بر اساس بررسی‌های به عمل آمده، مورد چهارم «نشانه حالت» در زبان فارسی کاربردی ندارد. مورد پنجم «ساخت مجهول» نیز در مبحث فروتانه جای دارند و تغییر شخص نیز نوعی بیان غیرمستقیم است (نغز گوی کهن، ۱۳۹۵: ۵۹).

در منشآت قائم‌مقام فراهانی، استفاده از اسم مکان به جای ضمیر، کاربردی ندارد، اما کلماتی به جای ضمیر استفاده شده‌اند که در پایین توضیح داده شده است.

ضمیر دوم شخص اغلب باعث تهدید وجهه می‌شود. بنابراین، در بیشتر زبان‌ها برای اجتناب از تهدید وجهه از ضمایر دوم شخص جمع استفاده می‌شود. "VOUS" در زبان فرانسوی، "sie" در زبان آلمانی، "vy" در زبان روسی و "siz" در زبان ترکی (جملگی به معنی "شما") از جمله این ضمایر هستند.

استفاده از کلمه به جای ضمیر

در نامه‌های قائم‌مقام، کلمات «سرکار، حضرت والا، آن‌عالیجاه، آن‌جناب، آن‌فرزند» به جای ضمیر دوم شخص مفرد به منظور تکریم استفاده شده است. همچنین، از کلمه «حضرتین» نیز به جای ضمیر سوم شخص جمع استفاده شده است. مثال‌های زیر بیانگر این شیوه ابراز ادب می‌باشند:

۱۱- «آن‌عالیجاه عرض کرده بود که برای طلب کمال، فکری بفرمائیم، خود انصاف بده در خراسان که جز قحط و غلا و برف و سرما و جنگ و دعوا هیچ به هم نمی‌رسد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۸۹).

۱۲- «حسب‌الامر صاحبی، به میرزا محمد رضای لشکری مرقوم و اعلام شد که چون امر سرباز بالفعل به حضرات خودشان محول و موقوف گردیده، در این وقت تنگ زحمت خدام سرکار را ندهند» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۳۵۷).

تبدیل شخص

تبدیل شخص نیز یکی از روش‌های ارجاع غیرمستقیم است.

این نوع ارجاع در زبان ایتالیایی مشاهده می‌شود:

she goes? "Lei va?" you go "You (honorific) go?"

«شما می‌روید» به جای «او می‌رود» استفاده شده است.

در منشآت قائم‌مقام نیز کاربرد سوم شخص غایب به جای دوم شخص و اول شخص استفاده شده است:

۱۳- «خجسته فرزند مسعود خسرو میرزا بدانند که از قراری که بر ما ثابت و آشکار گردید، آن فرزند در باب تبدیل امپورکر حرفی با جناب فرمانروای گرجستان به میان آورده» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۲۴۱).

در مثال زیر، مطابقت سوم شخص برای فاعل اول شخص مفرد به کار رفته است که صورت فروتانه محسوب می‌شود. شخص خود را در برابر مخاطب کوچک جلوه می‌دهد:

۱۴- «بذات پاک خدا و تاج تخت والا سوگند که این بنده اگر جسارتی کرده است، به واسطه آن بوده است که حکیمان گفتند» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۸۱).

در پیکره مورد بررسی، کلمه «آن‌عالیجاه» به جای ضمیر دوم شخص مفرد استفاده شده است و همراه با آن مطابقت فعل سوم شخص غایب صورت گرفته است.

۱۵- «آن‌عالیجاه که او را به آن شدت عالم به آداب مناظره و استاد در فنون محاوره دیده و دانسته است، این مطلب را نیز بدانند که اگر ما پایه آن‌عالیجاه را در همین علوم و فنون دون پایه می‌دیدیم و بهتر نمی‌دانستیم، با وکالت مطلقه در مقابل او نمی‌فرستادیم» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۸).

تبدیل شمار

بر اساس پژوهش شیباتنی (۲۰۰۶)، رایج‌ترین شکل ارجاع غیرمستقیم و تمرکززدایی از هویت عامل، تغییر شمار از مفرد به جمع می‌باشد. جمع بستن اسامی برای احترام، یک نوع ارجاع غیرمستقیم است. در این نوع ارجاع غیرمستقیم، هم تبدیل شمار ضمیر و هم تبدیل شمار فعل صورت می‌گیرد.

در زبان‌های ترکی، آنبویی، و تاگالوگ نیز تغییر شمار از مفرد به جمع استفاده می‌شود (شیباتنی، ۲۰۰۶: ۳۸۵). معمولاً در این نوع تبدیل، شمار از مفرد به جمع تغییر می‌کند. تبدیل شمار هم در ضمیر و هم در فعل صورت می‌گیرد. در منشآت قائم‌مقام فراهانی نیز به عنوان نمونه‌ای از زبان فارسی، شاهد تبدیل شمار ضمیر و فعل هستیم.

تغییر شمار ضمیر

ضمایری که در پیکره مورد استناد این پژوهش به منظور

جلوگیری از تهدید وجهه استفاده شده‌اند، شامل ضمائر «شما، ایشان، ما، تو» می‌باشد.

در پیکره این پژوهش، نمونه‌هایی یافت شد که در آنها از ضمیر دوم شخص جمع «شما» به جای ضمیر دوم شخص «تو»، و از ضمیر جمع «ما» به جای ضمیر مفرد «من» استفاده شده است که در حالت دوم، از ضمیر «ما» در بعضی از متون برای کوچک جلوه دادن خود به نشانه تواضع استفاده شده و در بعضی از موارد به منظور بزرگداشت خویش است. براون و لوینسون (۱۹۸۷: ۱۸۰) ضمیر جمع «ما» را در چنین کاربردهایی، "جمع درباری" (royal plural) نامگذاری کرده‌اند. در مثال زیر، به جای ضمیر "تو" از ضمیر دوم شخص جمع "شما" برای احترام استفاده شده است:

۱۶- «بر خدا ظاهر است که هر وقت شما را ببینم، چنان به نظر می‌رسد که یک سال ندیده‌ام» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۲۸۴).

در برخی نمونه‌ها، به منظور ابراز احترام، از ضمیر «ایشان» به جای ضمیر «او» استفاده شده است:

۱۷- «حق سبحانه تعالی وجود مسعود ایشان را برای شاهزاده اعظم روحی فداه محافظت کند» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۶۵).

در مثال زیر، از جمع درباری استفاده شده است:

۱۸- «بر آن عالیجاه معلوم است که ما همیشه همه جا صلاح کل را منظور می‌کنیم، نه صلاح خود را، لکن ارباب ننگ و نام از هیچ چیز نباید بترسد، مگر از زیان و زیان عوام و ما اگر از این فقره احتیاط کنیم، ننگ ما نخواهد بود» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۲).

در جمله زیر، از ضمیر «ما» برای ابراز فروتنی استفاده شده است:

۱۹- «پر و بال ما همان فرمایشات و دستورالعمل‌های ظل‌الله است» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۳۲).

بخشی از منشآت قائم‌مقام مربوط به دیباچه‌ای بوده است که در اثبات نبوت نگاشته شده است. بنابراین، برای مخاطب خود که خداوند است، به علت بزرگی نام خداوند از ضمیر "تو" استفاده کرده است:

۲۰- «پاکا، ملکا، هستی جان مال توست، عالم دل زیر فرمان توست» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۲۱۴).

تغییر شمار فعل

شمار فعل نیز در منشآت قائم‌مقام فراهانی برای رعایت ادب

و ارجاع غیرمستقیم گاهی تغییر کرده است. کاربرد "شما" در مثال زیر به فرد اشاره دارد و مطابقت فعل صورت گرفته است:

۲۱- «ان‌شالله نوبت جنگ و غوغا به شما هم خواهد رسید و این طور خدمت رجوع خواهند فرمود که شما هم با نشان باشید و عاطل نباشید» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۴۸).

نمونه دیگر در نامه‌ای است که قائم‌مقام خطاب به میرزا بزرگ نوری وزیر نواب امام‌ویردی میرزا نوشته است:

۲۲- «آنقدر از مراحم و اشفاق نواب شاهزاده نوشته بودید که عالمی را برده و بنده کردید» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۵۳).

بسامد ضمائر نیز در بین تکریمی‌های ارجاعی ۲۷٪ را شامل می‌شود. در پیکره مورد استناد این پژوهش، در ۱۱۹ جمله، از کلمه به جای ضمیر استفاده شده، در ۲۲۲ جمله، **شمار ضمیر** تغییر کرده و در ۲۵۰ جمله، تغییر شمار فعل رخ داده است.

ج. تکریمی‌های اسمی

تکریمی‌های اسمی برای ابراز ادب مستقیم به مصداق یا ابراز احترام غیرمستقیم به مالک شیء، سازنده و یا دریافت‌کننده چیزی، و یا خویشاوند کسی اشاره می‌شود (شیبانی، ۲۰۰۶: ۳۸۲). در تکریمی‌های اسمی، از صورت‌های تکمیلی استفاده می‌شود که اغلب کلمات قرضی هستند و از زبان‌های دیگر با مرتبه اجتماعی بالاتر قرض گرفته شده‌اند. به عنوان مثال: شکل احترام "bida" «پدر» و "manda" «مادر» به جای کلمات بومی تایلندی "po" و "me" استفاده می‌شوند.

در متن منشآت قائم‌مقام فراهانی، از زبان عربی که در آن زمان از شأن اجتماعی بالایی برخوردار بوده است، کلماتی وام‌گیری شده است. مانند: «حساب‌الامر، حسب‌الحکم»؛ همچنین، از اصطلاحات خویشاوندی به منظور تکریم استفاده شده است. مانند: «اخوی، همشیره، صبیبه». در پیکره مورد استناد این پژوهش، تعداد ۳۴۶ نمونه از تکریمی‌های اسمی استخراج شده است. از لحاظ کمی، حدود ۱۶٪ به تکریمی‌های اسمی اختصاص دارد. شواهد زیر از آن جمله‌اند:

۲۳- «نواب فریدون میرزا صبیه ظل‌السلطان است» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۴۷).

۲۴- «نواب فرهاد میرزا را اذن خواسته که همشیره طهماسب میرزا باشد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۴۷).

۲۹- «فرزندى فریدون میرزا شفاعت میرزا محمد علی فراهانى را در این وقت کرده است» (قائم‌مقام فراهانى، ۱۲۸۰: ۸۹).

د. تکریمی‌های فاعلی

این دسته از امکانات تکریمی برای ابراز احترام به فاعل مورد استفاده قرار می‌گیرند؛ بر همین اساس، شیباتنی (۲۰۰۶) این دسته را تکریمی‌های فاعلی نام‌گذاری کرده است. در این نوع تکریمی‌ها، می‌توان از ضمیر دوم شخص و سوم شخص نیز به جای ضمیر اول شخص استفاده کرد، البته به شرطی که فعل نیز تغییر کند.

در زبان فارسی دوره قاجار نیز افعالی همچون «فرمودن، تشریف بردن، مرحمت فرمون، غیبت فرمودن، تفقد فرمودن و...» در نامه‌های قائم‌مقام مشاهده می‌شود:

۳۰- «میرزا رفیع و میرزا لطف‌الله را پس فردا ان‌شاءالله تعالی روانه خواهند فرمود» (قائم‌مقام فراهانى، ۱۲۸۰: ۱۷۵). در پیکره مورد استناد این پژوهش، تعداد ۹۸ مورد تکریمی فاعلی شناسایی و استخراج شد. بنابراین، در بررسی حاضر، تکریمی‌های فاعلی شامل ۴٪ فراوانی است.

ه. صورت‌های فروتنانه

بیان فروتنانه و سخن گفتن متواضعانه با شخص فرادست، یکی از روش‌های ابراز ادب است که در متن منشآت به شیوه‌های مختلف متجلی می‌شود. یکی از شیوه‌ها استفاده از کلمات یا عبارات‌های اسمی به جای ضمیر است. عباراتی نظیر «بنده، چاکران، غلام، مخلص، فدوی، بنده مخلص، این بنده، این غلام، مخدوم من، مخلص مهجور» از آن جمله‌اند. روش دیگر استفاده از افعال فروتنانه است؛ مانند «عرض کردن، به خدمت رسیدن، بندگی کردن، زیارت کردن». در بین این افعال، صورت‌های مجهول نیز وجود دارد که نشانه تواضع و فروتنی است. شیوه دیگر استفاده از «اسم» یا «صفت» فروتنانه است؛ مانند: «بندگی، چاکری، چاکرانه، عاجزانه، خدمتگزاری». هر سه شیوه در منشآت قائم‌مقام یافت شده است. در این پیکره زبانی مستخرج از منشآت قائم‌مقام فراهانى، تعداد ۱۴۱ صورت فروتنانه یافت شد و بسامد آن ۶٪ است که نسبت به تکریمی‌های فاعلی، تکریمی‌های توصیفی و تکریمی‌های دعایی از بسامد بیشتری برخوردار است. مثال‌های زیر از آن جمله‌اند:

۳۱- «عمر کوتاه بین و امید دراز، خدا وجود شما را بسلامت دارد؛ ان‌شاءالله تعالی مخلص مهجور را در لعالی قدر

نکته قابل توجه این است که در متن منشآت قائم‌مقام، شاهد «عبارت‌های توصیفی»، حرف ندای «آ» و «یای» متکلم وحده به منظور ابراز احترام به شخص هستیم.

عبارت‌های توصیفی

از این گونه عبارت توصیفی طولانی برای احترام گذاشتن به افراد صاحب قدرت مانند شاهان و امیرزادگان استفاده شده است. نمونه‌های زیر از آن جمله‌اند:

۲۵- «اما بعد: بر رأی مهر ضیای خسرو و ملک‌فزای کفر زادی، شاهنشاه اسلام پناه، الغازی فی سبیل الله، شهریار عادل دل، فرخ رخ، تاجدار واکف کف، مؤید ید مهر سپهر، فضل کوه شکوه، بذل بدر قدر و بها، اوج موج سخا، سما سماح وجود، سنای سینای وجود، دانای خیر و شر، دارای فخر و فر، برادر معظم مظفر، سلطان البرین و البحرین، خادم الحرمین الشرفین، سلطان محمود خان که تا جهان است با اختر سعد قرین و با شاهد کام همنشین باشد، مکشوف و مشهود می‌دارد که ...». (قائم‌مقام فراهانى، ۱۲۸۰: ۱۲۶).

استفاده از حرف ندای «آ»

همان‌طور که ذکر شد، در منشآت قائم‌مقام فراهانى استفاده از حرف ندای «آ» در کنار اسم یا صفت برای ابراز احترام نیز مرسوم بوده است. «صاحباً، قبله‌گاہا، مشفقاً، نورچشماً، ملکاً، مهرباناً، مخدوماً، مخلصان نوازاً، مطاعاً، شاهاً» از آن جمله‌اند:

۲۶- «صاحباً، قبله‌گاہا: رقیمجات کریمه در اسعد اوقات رسید» (قائم‌مقام فراهانى، ۱۲۸۰: ۱۶۰).

۲۷- «مخلصان نوازاً، مطاعاً، آن شب در باب مقراض داروغه دفتر و چوخای نور چشم عزیز میرزا محمد جعفر حرفی مذکور شد» (قائم‌مقام فراهانى، ۱۲۸۰: ۵۳).

۲۸- «مخدوماً، مطاعاً، مشفقاً، مهرباناً: رقیمه کریمه در اسعد اوقات رسید» (قائم‌مقام فراهانى، ۱۲۸۰: ۱۶۳).

استفاده از «یای» متکلم

استفاده از «یای» متکلم وحده نیز در شروع نامه برای مخاطب و سوم شخص معمول بوده است. عباراتی نظیر «فرزندى، نورچشمى و صاحبى» از آن جمله‌اند. کلمه «فرزندى» در واقع کوتاه شده. «حضرت فرزندى» (حضرت فرزند من) بوده است. به عنوان مثال:

مقوله ۲٪ است و نسبت به دیگر امکانات تکریمی، کاربرد کم‌تری دارد. به عنوان مثال:
 ۳۷- "بار اول نیست که بغداد را به یمن قدم شریف خود آباد کردید" (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۶).
 ۳۸- «لکن خطوط مبارکه وقایع نگار هر چه می‌خواستی داشت» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۸۲).

تکریمی‌های مخاطب

تکریمی‌های مخاطب احترام‌گوینده را نسبت به شنونده نشان می‌دهند (شیباتنی، ۲۰۰۶: ۳۸۴). در مورد ضمائر دوم شخص، تکریمی‌های ارجاعی و تکریمی‌های مخاطب با یکدیگر همگرایی دارند. به زعم شیباتنی (۲۰۰۶: ۳۸۵) در برخی زبان‌ها، به ویژه زبان ژاپنی، از ادات یا پسوند برای ابراز احترام به مخاطب استفاده می‌کنند. ولی تعدادی از زبان‌ها فقط تکریمی مخاطب دارند. به عنوان نمونه، در مثال‌های زیر «خانم» (Mom) و «آقا» (Sir) نشانه احترام به مخاطب است:

Yes Sir.

Thank you Mom.

از آنجا که تکریمی‌های مخاطب در الگوی شیباتنی (۲۰۰۶) استفاده از پسوند احترام‌آمیز و ادات است، طبق مطالعات انجام شده در *منشآت قائم‌مقام فراهانی*، پسوند یا اداتی که مخصوص تکریمی مخاطب باشد، مشاهده نشد. ولی می‌توان به این نکته اشاره کرد که در مورد کاربرد ضمیر دوم شخص، شاهد همگرایی تکریمی‌های مخاطب و تکریمی‌های ارجاعی هستیم و در مواردی که ارجاع فاعلی و مخاطب همگرایی داشته باشند، تکریمی‌های ارجاعی نقش تکریمی‌های مخاطب را ایفا می‌کنند. به عنوان مثال، در تبدیل شخص، از کلمات «آن عالیجاه»، «آن فرزند» و «آن جناب» برای مخاطب قرار دادن شخص استفاده شده است. همچنین، استفاده از حرف ندای «آ» نیز مستقیماً به مخاطب اشاره می‌کند و کلمه «مخدوم من» نیز مستقیماً به مخاطب اشاره دارد.

تکریمی‌های دعایی

همان‌طور که ذکر شد، تکریمی‌های دعایی را نیز می‌توان به تقسیم‌بندی شیباتنی (۲۰۰۶) افزود. در *منشآت قائم‌مقام فراهانی*، دعا‌های عربی نظیر «روحی فدا، روح‌العالمین فدا، فدتک نفسی، دامت شوکته و ...» دیده می‌شود. بر اساس این پژوهش، از بین این عبارات‌ها، «روحی فدا» و

فراموش نرفته‌اید» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۶۳).
 ۳۲- «تصدقت شوم همه وقت، الطاف والا افزون از عدد ستاره بود و خجلت چاکر قدیمی زیاده از حد شماره، تا این بار که فیض حضور بر سبیل عبور مقدر شد، پایه فدوی اوجی گرفت» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۶۹).
 در مثال زیر، از فعل فروتنانه برای اظهار شکسته‌نفسی استفاده شده است:

۳۳- «دیگر خواهش کرده بودید که تفضیل عرض کنم بلی به قدر مقدور بندگی می‌کنم» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۸۳).
 ۳۴- «این بنده اگر رسم بندگان ندارد، اسم بندگی دارد، اگر در اعداد چاکری نیست، در تعداد چاکران هست» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۲۱۰).

در برخی از نامه‌های قائم‌مقام، از تشبیه و استعاره برای رعایت ادب و فروتنی استفاده شده و شخص به‌طور غیرمستقیم خود را در برابر مخاطب، کوچک جلوه داده و به چیزهای بی‌ارزش تشبیه می‌کند. در این پیکره زبانی، طبق نظریه بیمن (۱۹۸۶)، «بزرگداشت مخاطب»^۱ و «خوار خویشتی / شکسته نفسی»^۲ به کار رفته است. به عنوان مثال:

صورت‌های مجهول نیز ناظر بر فروتنی و احترام است که بر اساس این پژوهش، در زبان فارسی نیز کاربرد دارد. نمونه‌های زیر از آن جمله‌اند:

۳۵- «شروخی چند که بر حسب فرمایش در طی نگارش آمده بود، زیارت شد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۳۸).
 ۳۶- «فرصت نیست که تفصیلی در جواب مطالب مرقومه خداوندگار داده شود» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۵۰).
 بنا بر بررسی‌های انجام شده در این پژوهش و به عنوان یافته‌های این پژوهش، علاوه بر پنج مقوله تکریمی‌های ارجاعی که شیباتنی (۲۰۰۶) بیان کرده است، در *منشآت قائم‌مقام فراهانی*، تکریمی‌های توصیفی و تکریمی‌های دعایی را نیز می‌توان به تقسیم‌بندی شیباتنی (۲۰۰۶) افزود.

تکریمی‌های توصیفی

گاهی از صفات تکریمی خاصی برای وصف احترام‌آمیز صاحب یا سازنده چیزی استفاده می‌شود، مانند: مبارک، شریف، همایون (نغزگوی کهن، ۱۳۹۵: ۶۱). قائم‌مقام نیز این گونه صفات را به کار برده است. در *منشآت قائم‌مقام*، تعداد ۴۸ مورد تکریمی توصیفی یافت شد که بسامد این

1. Other raising

2. Self lowering

می‌پیوندند و مراد از آن احترام به شخص یا شیء خاصی نیست. در زبان ژاپنی، به این نوع استفاده خاص از امکانات تکریمی، زیباسازی یا "bika-go" (سخن زیبا) اطلاق می‌شود (شیباتنی، ۲۰۰۶: ۳۸۴). این دسته از امکانات تکریمی بیشتر در گفتمان زنان تداول دارد. بر اساس بررسی‌های انجام شده در این پژوهش، این گونه شیوه ابراز ادب نیز در منشآت قائم‌مقام فراهانی مشاهده نشد.

بنابراین، انواع امکانات تکریمی در منشآت قائم‌مقام فراهانی بدین ترتیب خواهد بود:

۱- تکریمی‌های ارجاعی

الف- القاب و عناوین احترام‌آمیز

ب- ضمائر

ج- تکریمی‌های اسمی

د- تکریمی‌های فاعلی

ه- صورت‌های فروتنانه

۲- تکریمی‌های توصیفی

۳- تکریمی‌های دعایی

جدول ۱. میزان کاربرد تکریمی‌های ارجاعی در متن منشآت قائم مقام فراهانی

درصد	فراوانی	صورت‌های تکریمی
۴۱	۹۱۶	القاب
۲۷	۵۹۱	ضمائر
۱۶	۳۴۶	تکریمی‌های اسمی
۴	۹۸	تکریمی‌های فاعلی
۶	۱۴۱	صورت‌های فروتنانه
۲	۴۸	تکریمی‌های توصیفی
۴	۸۱	تکریمی‌های دعایی
۱۰۰	۲۲۲۱	جمع

با توجه به میزان کاربرد امکانات تکریمی ارجاعی، این نتیجه حاصل شد که بسامد القاب در منشآت قائم‌مقام فراهانی از سایر امکانات تکریمی ارجاعی بیشتر بوده است. دلیل آن ممکن است تجدید قدرت در دوران فتحعلی شاه باشد. این القاب از طرف شاه به نخست‌وزیر، صدراعظم، شاهزادگان سلطنتی اعطا شده است. بعضی از القاب نیز متناسب با شغل و مقام به افراد داده شده است. همچنین، مقام و رتبه و دریافت‌کننده عنوان عامل مؤثری در کسب القاب بوده است. القاب در آن زمان مورثی بوده هست (زرین‌چیان، ۱۳۷۳). به نظر می‌رسد بسامد زیاد القاب در آن دوره به علت قدرت و کسب شهرت باشد.

«روح‌العالمین فدا» بسامد بیشتری دارند. در پژوهش حاضر، تعداد ۸۱ عبارت دعایی یافت شد و بسامد آن ۴٪ است. در نمونه‌های زیر، کاربرد تکریمی‌های دعایی نشان داده شده است:

۳۹- «حضرت ولیعهد روحی فداه آنچه مقدرشان بود، در استحکام کار اینجا مضایقه نفرمودند» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۲۸۰: ۱۴۴).

۴۰- «فدتک نفسی این بار آقا علی با من بیگانگی فرمود» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۲۸۰: ۳۵۹).

۴۱- «هر قدر نواب جهانگیر میرزا دامت شوکته زیاده پژوهش احوال عالیجاه اسمعیل خان بفرمایند جا دارد» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۲۸۰: ۸۷).

زبان‌های اجتنابی

استفاده از صورت‌های احترام‌آمیز ممکن است در شرایطی باشد که گوینده به مخاطب نزدیک است و هنگامی با شخص محترمانه صحبت می‌شود که شنونده حضور داشته باشد (شیباتنی، ۲۰۰۶: ۳۸۴). در غیر این صورت، از امکانات تکریمی استفاده نمی‌شود. این نوع تکریمی در زبان انگلیسی استراليا رایج است. تعدادی از زبان‌ها در حضور اقوام و خویشاوندان، از گونه‌های متفاوت زبان استفاده می‌کنند که به عنوان زبان «مادر شوهر^۱» و زبان «برادر شوهر^۲» معروفند. به عنوان نمونه، در منطقه دیربال^۳، گوینده باید شکل صحبت کردنش در نزد خانواده را که در حکم تابو^۴ است، تغییر دهد؛ بدین صورت که زبان مادر شوهر را به زبان مادر شوهر تغییر دهد. به عنوان مثال، داماد با مادر زنش مستقیماً حرف نمی‌زند و مادر زن هم باید از زبان اجتنابی استفاده کند. در جامعه رعیتی ژاپن، شخص فرودست اجازه ندارد مستقیماً و یا به فاصله نزدیک با شخص مافوق حرف بزند و در زمان‌های گذشته، از پشت پرده با شاهان و امپراتور صحبت می‌کردند. با توجه به ویژگی‌های خاص و منطقه‌ای زبان اجتنابی، در منشآت قائم مقام این گونه شیوه ابراز ادب یافت نشد.

زیباسازی

در زبان ژاپنی، پیشوند احترام‌آمیز کاربرد فراوانی دارد. این گونه پیشوندها به اسمی که متعلق به گوینده است،

1. Mother in low
2. Brother in low
3. Dyrbal,
4. taboo

قدرت و همدلی

براون و گیلین (۱۹۶۰) قدرت و همدلی را دو عامل مهم برای تعیین فاصله اجتماعی و روان‌شناختی در استفاده گفتاری از تکریمی‌ها مطرح می‌کنند. طبقه‌بندی ادب به دو دسته ادب مثبت و منفی نیز که پیش‌تر ذکر کردیم، بر اساس همین دو عامل است. به اعتقاد شیبانتی (۲۰۰۶)، امکانات تکریمی بر اساس قدرت و همدلی تعیین می‌شوند. در مواردی که شخص مافوق از لحاظ شغلی، سنی، و طبقه کار دولتی بالاتر باشد، از امکانات تکریمی استفاده می‌کند و شخص زیردست با مافوق خود از کلمات احترام‌آمیز استفاده می‌کند. این گونه ابراز ادب بر اساس قدرت یک طرفه است که الگوی "قدرت- پایه" نامیده می‌شود.

نکته قابل توجه در مورد نامه‌های قائم مقام فراهانی این است که در نامه‌های رسمی که درباره انتصاب یا تفویض حکومت منطقه‌ای به شخص خاصی است، یا در خصوص مواجب افراد، یا از زبان ولیعهد یا خاقان، و یا فتحعلی شاه، به افراد خاص یا پادشاهان اطراف نوشته می‌شد، کلمات رسمی و به تبع آن، محتوای نامه کاملاً جدی، مؤدبانه و موقرانه است. بنابراین، استفاده از ادب منفی بیشتر شده است و مشخصه فاصله اجتماعی به صورت عمودی و بر اساس «قدرت- پایه» بوده است.

در ادب مثبت، آگاهی از نزدیکی و میزان دوستی با مخاطب است که مؤدبانه تلقی می‌شود. در اینجا همدلی و رفاقت جای خود را با احترام عوض می‌کند. همدلی تعیین‌کننده فاصله افقی روانشناختی است. افرادی که دارای مشخصه‌ها و سجایای مشابه هستند، همدلی بیشتری با یکدیگر دارند و فاصله اجتماعی آن‌ها کم است. در نامه‌های دوستانه، به علت خودمانی بودن و احساس صمیمیت، مشخصه فاصله اجتماعی به صورت افقی بوده است و کاربرد کلماتی چون «جان من»، «تصدقت شوم»، «شاهزاده جان»، «قربانت شوم»، «مهربان من»، «قربان خاک پایت شوم»، و «فدایت شوم» در منشآت قائم مقام فراهانی بر اساس «همدلی - پایه» بوده است. در زیر، به سه نامه دوستانه قائم مقام به مقامات کشوری که کلمات و عبارات به کار رفته در آنها نشانگر فاصله اجتماعی به صورت افقی بوده و الگوی «همدلی - پایه» را افاده می‌کند، به عنوان نمونه اشاره می‌شود:

نمونه اول- نامه قائم مقام فراهانی خطاب به فاضل خان

گروسی:

۴۲- «تصدقت شوم رقمی که از مواقع سفر و وقایع ظفر موکب منصور شرف صدور یافته بود، زیارت شد»
(قائم مقام فراهانی، ۱۳۳: ۱۲۸۰).

نمونه دوم- نامه قائم مقام خطاب به شاهزاده خانم:

۴۳- «شاهزاده جان، فدایت شوم، تصدقت کردم امان است در این سر پیری و آخر عمر به یک پیر زنی گرفتارم ...»
(قائم مقام فراهانی، ۱۳۵: ۱۲۸۰).

نمونه سوم- نامه قائم مقام به منوچهر خان ایچ آقاسی باشی:

۴۴- «مخدوم مهربان من، عالیجاه مقرب الحضرت العلیه آقا لوبیک از حضرت سپهر رفعت نواب ولی النعمی نایب السلطنه روحی فداه روانه آن حضرت بود» (قائم مقام فراهانی، ۱۲۸۰: ۱۰۷).

رسمیت و نسبیت فاصله اجتماعی

نوع گفتمان هر فرد با مخاطب خود در موقعیت اجتماعی متفاوت بسته به رسمی و غیررسمی بودن آن متفاوت است. شیبانتی (۲۰۰۶: ۳۸۸) این ویژگی را «رسمیت» نامگذاری کرده است. بدین مفهوم که استفاده از امکانات تکریمی به موضوع گفتگو، موقعیت مکانی و رسمی بودن موقعیت بستگی دارد.

در منشآت قائم مقام فراهانی، با توجه به این که اکثر نامه‌ها خطاب به وزیران، شاهان و شاهزادگان و در مورد سیاست و وضعیت کشور بوده است، علی‌رغم رابطه دوستانه و یا خویشاوندی، موقعیت ایجاب می‌کرده است که در نامه‌های رسمی و اداری از امکانات تکریمی استفاده شود. عامل دیگری که بر کاربرد امکانات تکریمی مؤثر است، «نسبیت فاصله اجتماعی» نام دارد (شیبانتی، ۲۰۰۶: ۳۸۹). به عنوان نمونه، در نظام تکریمی زبان ژاپنی، استفاده از صورت‌های تکریمی با توجه به هویت مخاطب فرق می‌کند. این زبان بین کسی که درون جامعه است (فاصله اجتماعی کم‌تری بین‌شان وجود دارد) و کسی که بیرون از جامعه است (فاصله اجتماعی بیشتری بین‌شان وجود دارد)، تمایز قائل است. بر همین اساس، هنگام گفتگو با اشخاص خارج از اجتماع، از صورت‌های تکریمی استفاده نمی‌شود.

در پیکره این پژوهش، استفاده از امکانات تکریمی نه تنها به موقعیت بین صحبت‌کنندگان و ارجاع‌های اسمی و

هستیم. در این پژوهش، بر اساس شواهد احصاء شده از پیکره پژوهشی، تکریمی‌های دعایی و تکریمی‌های توصیفی نیز می‌توانند جزو تکریمی‌های ارجاعی قرار گیرند. همچنین، بر اساس این پژوهش، مواردی نظیر عبارت‌های توصیفی در ابتدای نامه، حرف ندای «الف» در انتهای اسم یا صفت، کاربرد "یای" متکلم وحده، استعاره و تشبیه را نیز می‌توان جزو کلمات احترام‌آمیز محسوب کرد. بر اساس بررسی‌های انجام شده در این پژوهش، از میان امکانات تکریمی، بیشترین کاربرد با بسامد ۴۱٪ به القاب و کم‌ترین کاربرد با بسامد ۲٪ به تکریمی‌های توصیفی اختصاص دارد. به نظر می‌رسد علت بسامد زیاد القاب، عامل «قدرت» و «کسب شهرت» بوده و تعدادی از القاب نیز به صورت مورثی انتقال پیدا کرده است. از یافته‌های دیگر این پژوهش این است که علاوه بر «قدرت»، همچنین عواملی همچون «رسمیت»، «شرایط اجتماعی» و «نسبیت فاصله اجتماعی» نیز در کاربرد امکانات تکریمی در آن دوره مؤثر بوده‌اند. سخن آخر این که میزان بهره‌گیری قائم‌مقام فراهانی از امکانات تکریمی به «موضوع»، «مخاطب نامه» و همچنین به «شرایط بستگی دارد و به مصداق «هر سخن جایی و هر نکته مکانی دارد»، قائم‌مقام فراهانی به خوبی دریافته بود که نامه‌های رسمی و جدی در برابر «ادب مثبت» و یا «صمیمیت» مقاومت بسیاری نشان می‌دهند، اما نامه‌های دوستانه فضایی صمیمی و خودمانی می‌طلبند و به «ادب مثبت» نزدیک‌تر است.

بیهقی. مجله تخصصی زبان و ادبیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی، مشهد (علمی پژوهشی)، شماره ۱۶۲، ۲۹-۴۷.

قائم مقام فراهانی، میرزا ابوالقاسم (۱۲۸۰). منشآت. گردآورنده: شاهزاده معتمدالدوله حاج فرهاد میرزا، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی.

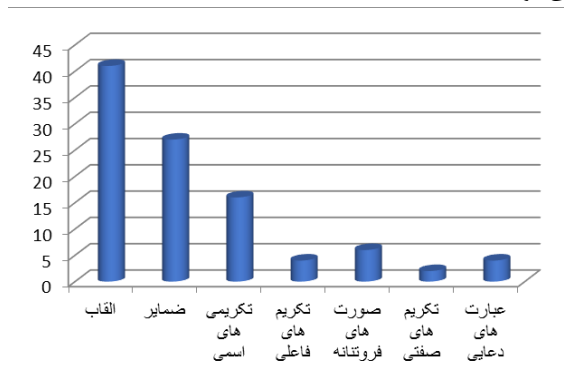
قلی زاده، حیدر (۱۳۷۴). «ویژگی‌های سبکی منشآت قائم مقام». کیهان فرهنگی، شماره ۱۲۵، ۱۴-۱۵.

نغزگوی کهن، مهرداد. (۱۳۹۵). امکانات تکریمی ارجاعی در فارسی نو، (در مجموع مقالات زبان فارسی در گذر زمان)، تهران: کتاب بهار، چاپ اول، ۶۷-۵۵.

Beeman, W. O (1986). *Language, status, and power in Iran*. Bloomington: Indiana

مخاطب بستگی دارد، بلکه به این که مخاطب در اجتماع است یا خارج از اجتماع نیز بستگی دارد.

برای تحلیل کمی داده‌های پژوهش، در زیر نمودار انواع تکریمی‌های ارجاعی در منشآت قائم‌مقام فراهانی ارائه می‌شود:

نمودار ۱. انواع تکریمی‌های ارجاعی در منشآت قائم‌مقام فراهانی

نتیجه‌گیری

با بررسی داده‌های این پژوهش مشخص شد که از بین تقسیم‌بندی چهارگانه شبیاتی (۲۰۰۶)، فقط امکانات تکریمی ارجاعی در منشآت قائم مقام استفاده شده‌اند و پسوند یا اداتی که مخصوص امکانات تکریمی مخاطب هستند، و همچنین زبان‌های اجتنابی، و زیباسازی در این پژوهش مشاهده نشد. همچنین، در مورد ضمائر دوم شخص، القاب، تغییر شخص، شاهد همگرایی تکریمی‌های مخاطب با تکریمی‌های ارجاعی

منابع

احمدخانی، محمدرضا (۱۳۹۳). بررسی جامعه‌شناختی عبارات خطاب در فارسی گفتاری محاوره‌ای. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره اول، ۱۸-۱.

ابن الرسول، سید محمدرضا و خویگانی، محمدرضا (۱۳۹۲). انواع "ی" زبان فارسی و دشواری‌های ترجمه آن به عربی، فصلنامه پژوهش‌های ترجمه در زبان و ادبیات عربی، سال سوم، شماره ششم، ۹۱-۱۱۲.

زرین چیان، غلام رضا (۱۳۷۳). القاب و عناوین در ایران بعد از اسلام. مشکوه، شماره چهل و سوم، ۶۵-۵۵.

غضنفری، محمد (۱۳۸۷). جلوه‌هایی از بازتاب ادب در تاریخ

University Press.
Brown, P., & Levinson, S. C. (1987).

- Politeness, some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, R., & Gilman, A. (1968). The pronouns of power and solidarity. In J. A. Fishman (Ed.), *Readings in the sociology of language* (pp. 252-275). The Hague: Mouton & Co. N.V. Publishers
- Brown, L. (2011). *Korean honorifics and politeness in second Language Learning*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Bussman, H. (2006). *Routledge dictionary of language and linguistics* (2nd ed.) (P. Trauth, and K. Kazzazi, Trans.) New York: Routledge.
- Keshavarz, M.H. (1988). Forms of address in post-revolutionary Iranian Persian: A sociolinguistic analysis. *Language in Society, 17*, 565-575.
- Koutlaki, S. A. (2002). Offers and expressions of thanks as face enhancing acts : Tæ'arof in Persian. *Journal of Pragmatics, 34*, 1733-1756.
- Lakoff, R. T. (1972). *Language in context*. *Language, 48*(4), 907-927.
- Shibatani, M. (2006). *Honorifics*. In K. Brown (Ed). *Encyclopedia of language and linguistics*, (2nd Ed.)(vol. 5). Oxford.
- Watts, R. J. (2003). *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yule, G. (2000). *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press.